

INTERPUNKCJA W WYPOWIEDZENIU ZŁOŻONYM

A. Uwagi ogólne — wskaźniki zespolenia

Wypowiedzenie złożone składa się z dwóch lub więcej wypowiedzeń pojedynczych, które będziemy nazywali wypowiedzeniami składowymi. Są to bądź zdania (z formą osobową czasownika), bądź równoważniki zdania (bez formy osobowej czasownika). Wśród naszych przykładów dominują wypowiedzenia dwukrotnie złożone (są tu dwie części składowe), ale odpowiednie przepisy obejmują również wypowiedzenia wielokrotnie złożone (składające się z trzech lub więcej części składowych).

Wypowiedzenia składowe łączone są za pomocą wskaźników zespolenia:

- a) wymawianiowych (intonacja, akcent, pauzy — w piśmie zaś znaki interpunkcyjne);
- b) wyrazowych (głównie spójniki, zaimki, rzadziej inne słowa).

W opanowaniu reguł interpunkcyjnych pomocne mogą się okazać: podstawowa klasyfikacja wyrazowych wskaźników zespolenia oraz informacja o ich szyku. Najwięcej jest pojedynczych wskaźników, np. */, a, ponieważ, jeśli* (spójniki); *jak, jaki, który, czyj, ile* (zaimki). Wskaźniki zespolenia mogą być też:

- a) podwojone, czyli powtórzone, np. *albo — albo, i — i, ani — ani, to — to*;
- b) skorelowane, np. *jeśli — to, choć — lecz, nie tylko — ale, tyle — ile, im — tym*;
- c) zestawione, np. *mimo że, skoro tylko, a jednak, zwłaszcza że, wskutek tego*.

Spójniki współrzędne stoją między wypowiedzeniami składowymi lub członami szeregu, np. *idę i płacę, śpi lub pracuje, on i ona, ty lub ona*. Rzadziej stawia się je przed każdym członem — wówczas przed członem drugim (i ew. dalszym) stawia się przecinek, np. */ on, i ona; albo ty, albo ona; czy idziesz, czy zostajesz*.

W wypowiedzeniu złożonym podrzędnie wskaźnikami zespolenia są spójniki, zaimki i niektóre inne wyrazy. W naszym słowniku nie odróżniamy przy tym zaimków zespolenia od zaimków rozpoczynających zdania podrzędne, nie mających jednak tej funkcji. W obu bowiem wypadkach interpunkcja jest ta sama, np.:

zaimki zespolenia:

- *Zrobię (to), co każesz.*
- *Rób (tak), jak chcesz.*
- *Idę (tam), dokąd mi każą.*

wymawianiowe wskaźniki zespolenia

- *Nie wiem, co robisz.*
- *Pytam, jak chcesz.*
- *Powiedziano mi, dokąd mam iść.*

Dla przestankowania ważne jest również miejsce w szyku (pozycja) wskaźnika zespolenia. Pokażmy to na przykładzie dwóch spójników przyczynowych: *ponieważ* oraz *bo*.

- Kupiłem ten słownik, *ponieważ* tak zadecydowałem.
- Kupiłem ten słownik, *bo* tak zadecydowałem.

W obu zdaniach złożonych stawia się przecinek przed spójnikiem, ale tylko w drugim zdaniu pozycja *bo* jest ustalona i jedynie ta możliwa — właśnie między wypowiedzeniami składowymi. W zdaniu z *ponieważ* możemy zmienić szyk:

- *Ponieważ* tak zadecydowałem, kupiłem ten słownik.
- Ten słownik, *ponieważ* tak zadecydowałem, kupiłem.

Widać, że spójnik *ponieważ* jest ściśle związany z wypowiedzeniem podrzędnym, a jeśli ono się w szyku przemieszcza, spójnik wędruje razem z tą właśnie częścią podrzędną. Reguła przestankowania

w takich wypowiedzeniach złożonych podrzędnie musi zatem brzmieć na przykład tak: Przed spójnikiem *ponieważ* stawia się przecinek (rzadziej myślnik). Jeśli część podrzędna występuje na początku wypowiedzenia złożonego, oddziela się ją przecinkiem od części nadrzędnej. Jeżeli zaś wypowiedzenie podrzędne występuje w środku części nadrzędnej, ujmuje się w dwa przecinki (ew. myślniki).

Do spójników międzywypowiedzeniowych należą np. *a, albo, albowiem, ale, ani, aniżeli, atoli, bo, boć, bowiem, czyli, gdyż, i, jednak, jednakże, lub, mianowicie, natomiast, ni, niż, oraz, przeto, przecie, przecież, tedy, też, to jest, tudzież, więc, wszelako, zarazem, zaś, zatem*.

Do spójników przywypowiedzeniowych należą np. *aby, ażeby, acz, aczkolwiek, aż, by, byle, chociaż, choć, choćby, chociażby, chyba, co (= że), coby (= żeby), gdy, gdyby, iż, iżby, jak, jakby, jakkolwiek, jakkolwiek bądź, jako, jeśli, jeżeli, jeśliby, jeżeliby, lubo, nim, nuż, ponieważ, skoro, wprawdzie, że*.

Przy zaimkach wprowadzających wypowiedzenie podrzędne należy pamiętać i o tym, że mogą je poprzedzać przyimki, które tworzą z zaimkami jedną całość interpunkcyjną. Wówczas np. przepis: „przed *który, jaki, ile* stawia się przecinek” należy rozumieć następująco: przecinek stawia się przed tymi zaimkami lub przyimkami, które je składniowo poprzedzają, np.

- Znam uniwersytet, *na który* chcesz zdawać (*zdawać* — na coś).
- Na ulicy stał samochód, *do którego* podeszliśmy (*podejść* — do czegoś).
- Dostałem książkę, *o jakiej* marzyłem (*marzyć* — o czymś).
- Nie wiem, *po ile* są te owoce (po ile owoce?).

Nierzadkie wreszcie są wypowiedzenia, w których wskutek wplecenia jednego zdania w drugie występuje zbieg dwóch wskaźników zespolenia: dwóch spójników, spójnika i zaimka albo zaimka i spójnika. Takich połączeń w zasadzie nie rozdzielamy, np. *a gdy, a kiedy, a choć, a jeśli, a mianowicie, a ponieważ, a więc, a że, aby gdy, aby kiedy, aby jeśli, albo gdy, albo kiedy, albo jeśli, albo że, że jeśli, że aby, że gdy, i choć, który jeśli, bo gdy, czyli że* i wiele innych. O interpunkcji rozstrzyga tu charakter konstrukcji składniowej — w praktyce pierwszy wskaźnik zespolenia. Na przykład przed *że* oraz *który* stawia się przecinek, również więc przed *że jeśli, że aby, który jeśli*. Przed / oraz *albo* nie stawia się przecinka, zatem również brak go przed *i choć, i gdyby, albo gdyby*.

- Piszę dalej / *choć* jestem zmęczony, popracuję jeszcze dwie godziny.
- Kupi motocykl *albo* *gdy* się wzbogaci, zdecyduje się na samochód.
- Słyszałem, *że aby* dostać tam posadę, trzeba znać odpowiednich ludzi.
- Była to kamienica, *która jeśliby* się wyrzuciło lokatorów, na pewno przynosiłaby duże dochody.

Można jednakże oddzielić tu wypowiedzenia wtrącone dwoma przecinkami ew. myślnikami, ale czyni się to rzadko.

- Piszę dalej *i* — *choć* jestem zmęczony — popracuję jeszcze dwie godziny.
- Kupi motocykl *albo, gdy* się wzbogaci, zdecyduje się na samochód.

B. Interpunkcja w wypowiedzeniu złożonym współrzędnie i podrzędnie

1. Wypowiedzenia złożone połączone bezpośrednio (bez spójników) oddziela się zawsze przecinkiem lub myślnikiem. Są to na ogół zdania współrzędne, rzadko — podrzędne.

- *Cała klasa wybiera się na wycieczkę, ja muszę zostać w domu.*
- *Cała klasa wybiera się na wycieczkę — ja muszę zostać w domu.*
- *Ojciec kupi synowi sportowy rower, syn powinien być mu wdzięczny.*
- *Nie uważał na lekcji, teraz czeka go dużo pracy w domu.*

2. W wypadku spójnikowych zdań złożonych współrzędnie rozstrzyga charakter połączenia i spójnika.

Rozdziela się przecinkiem wypowiedzenia przeciwstawne (najczęstsze spójniki: *ale, lecz, a, jednak, natomiast, zaś*), wynikowe (*więc, dlatego, -zatem, przeto*), synonimiczne (*czyli, to jest, to znaczy*).

- Mają w tym roku za mało pieniędzy, *więc* nie wyjadą na wakacje.
- Córka była udana, *natomiast* syn sprawiał same kłopoty.
- Miłe złego początku, *lecz* koniec żalony.
- Przyjadę do miasta późnym wieczorem, *czyli* do domu dotrę około północy.

Nie rozdziela się przecinkiem wypowiedzeń łącznych (najczęstsze spójniki: *i, oraz, tudzież*), rozłącznych (spójniki *albo, lub, bądź, czy*), wyłączających (spójniki *ani, ni*).

- Chyba dostanie na gwiazdkę wymarzony rower *i* będzie mógł trenować.
- Prezydent podpisze ustawę *albo* odeśle ją do poprawek.
- Nie napiszę w tym tygodniu wypracowania *ani* nie odpocznę.

Jeżeli jednak te spójniki powtarzają się na początku zdań współrzędnych, przed powtórzonym spójnikiem umieszcza się przecinek.

- Chcieliby *i* mieć dobre stopnie, *i* nie uczyć się za dużo.
- *Albo* przyjdiesz wieczorem do mnie, *albo* się na ciebie pogniewam.
- *Albo* dostaniesz samochód, *albo* pojedziesz do ciepłych krajów, *albo* też dostaniesz figę z makiem.
- *Ani* nie poszedł do kina, *ani* nie wybrał się do teatru.
- *Czy* musimy jutro iść do szkoły, *czy* też możemy wreszcie odpocząć w domu?

Bywają też takie wypowiedzenia złożone, w których spójniki typu *i, albo, ani* występują po zdaniu (członie) wtrąconym. Wówczas przecinek (lub myślnik) umieszcza się przed tymi spójnikami, ponieważ całe wtrącenie trzeba ująć w dwa znaki interpunkcyjne.

- *Chyba dostanie na gwiazdkę rower, o którym tak marzył, i będzie mógł trenować.*
- *Prezydent podpisze ustawę, tak długo dyskutowaną w parlamencie, albo odeśle ją do poprawek.*
- *Nie napisze w tym tygodniu wypracowania, które zadała polonistka, ani nie odpocznie.*

3. W wypowiedzeniu złożonym podrzędnie oddziela się zdanie podrzędne od zdania nadrzędnego. I to bez względu na pozycję części podrzędnej: po zdaniu nadrzędnym, przed zdaniem nadrzędnym, w środku części nadrzędnej.

- *Ponieważ* jest dziś zdenerwowana, odpowiada słabo.
- *Kiedy* przyjadę do domu, włączę od razu telewizor.
- Boli mnie głowa, *bo* w nocy za mało spałem.
- Jest pewien, *że* dostanie nagrodę.
- Kot, *kiedy* jest zdenerwowany, bywa niebezpieczny.
- Marek, *choć* jeszcze trochę chory, idzie do pracy.

4. Przepis powyższy dotyczy także wypowiedzeń złożonych podrzędnie z imiesłowowym równoważnikiem zdania (imiesłowy zakończone na *-ąc, -wszy, -wszy* rozwinięte dodatkowymi określeniami).

- *Przyszedłszy do szkoły, rozebrał się szybko w szatni.*
- *Męczysz wzrok, patrząc z bliska w telewizor.*
- *Rodzice, przygotowując obiad, dyskutowali zawzięcie.*
- *Piłkarze, wbiegłszy na boisko, rozpoczęli rozgrzewkę.*
- *Uczniowie, czytając, zerkali jednocześnie na tablicę.*

Nie oddziela się jednak tych imiesłowów (w pozycji na początku albo na końcu zdania) od sąsiednich wyrazów, jeśli nie towarzyszą im dodatkowe określenia*.

- *Szedł kulejąc.*
- *Czytał książkę leżąc.*
- *Odpocząwszy zabrał się ochoczo do pracy.*

Taki przepis obowiązuje dotychczas. Jednakże według zaleceń Komisji Kultury Języka Komitetu Językoznawstwa PAN (z roku 1993) oddziela się przecinkiem lub wydziela się przecinkami każdy imiesłów na *-ąc*, *-wszy*, *-wszy* – także bez dodatkowych określeń.

- *Patrzył na niego, zezując.*
- *Obudziwszy się, nie pamiętał już snu.*
- *Włókł się, kulejąc, brzegiem lasu.*

Zawsze stawia się jednak przecinek, jeżeli jego brak zmieniłby znaczenie całego zdania.

- *Słuchając, uważnie patrzył na usta mówcy.*
- *Słuchając uważnie, patrzył na usta mówcy.*
- *Roześmiewszy się, nagle zamilkł na długo.*
- *Roześmiewszy się nagle, zamilkł na długo.*

Nie oddziela się przecinkiem imiesłowowego równoważnika zdania, jeżeli występuje on bezpośrednio po spójniku lub zaimku.

- *Wiele mówiono o tym chłopcu, który nie ucząc się wcale, przeszedł jednak do następnej klasy.*
- *Uczeń nie sądził, że napisawszy takie długie wypracowanie, otrzyma tak słabą ocenę.*

Jeżeli w wypowiedzeniu złożonym występuje kilka imiesłowowych równoważników zdania nie połączonych spójnikami, to równoważniki te oddziela się przecinkiem.

- *Wszyscy chcieliby spędzić urlop, odpoczywając nad ciepłym morzem, nie wydając dużo pieniędzy, nie obijając się o bliźnich.*
- *Wpadłszy do domu, nakrzyczawszy na rodzinę, zasiadł do spóźnionego obiadu.*

5. Wypowiedzenia nietypowe. Spójnik współrzędny *a* łączy wypowiedzenia przeciwstawne, łączne oraz niektóre inne. Bez względu na jego funkcję stawia się przed nim przecinek.

- *Miałaś przyjść wczoraj, a zgłaszasz się dopiero dzisiaj.*
- *Zastąpię cię w pracy, a ty odpoczniesz.*
- *Spomiędzy zarośli wysunęło się stado łąń, a na ich czele szedł jelen.*

Spójnik współrzędny *i* może nie mieć charakteru czysto łącznego, lecz raczej wynikowy. Wówczas można go oddzielić przecinkiem lub myślnikiem.

- *Lakier samochodu jest słaby, i kamienie łatwo go uszkadzają.*
- *Nastała ogromna susza — i rzeki całkowicie wyschły.*

Spójniki łączne, rozłączne lub wyłączające tworzą niekiedy z innymi wyrazami połączenia o charakterze wtrąconych uzupełnień, np. *i to*, *albo raczej*, *lub raczej*, *czy raczej*, *albo lepiej*, *ani też*, *ani nawet*, *czy może*. Przed takimi połączeniami stawia się przecinek.

- *Parlament znów obraduje, czy raczej prowadzi ciągle kłótnie.*
- *Dziewczyna nie przysłała na randkę, ani nawet nie zadzwoniła?*
- *Kup jej nową kreację wieczorową, albo lepiej od razu zamów ich kilka.*

Zasada stosowania przecinka przed powtarzanymi spójnikami współrzędnymi nie dotyczy wypowiedzeń, w których spójniki *i*, *albo*, *ani* itp. łączą, rozłączają lub wyłączają człony nierównorzędne, tzn. dwa zdania i dwie części zdania.

- Chwycił karabin *i* szybko *i* celnie wystrzelił.
- Zostaniemy po południu w domu *lub* pójdziemy do kina *lub* do cyrku.
- Nie wiem, *czy* uda wam się kupić tę *czy* inną maszynę.

Analiza składniowa tych zdań pokazuje, że w dwóch pierwszych przykładach pierwszy wskaźnik zespolenia (*i*, *lub*) łączy dwa zdania, powtórzony spójnik zaś łączy dwie części zdania (*szybko i celnie; do kina lub do cyrku*). W trzecim wypowiedzeniu pierwsze *czy* ma charakter pytajny i wiąże dwa zdania, drugie ma wartość spójnika i łączy dwie przydawki.